

Det danske indirekte objekt i tre tekster fra 1500-tallet

Peter Juul Nielsen

Abstract

Since the Middle Ages, the Danish indirect object (IO) has undergone a narrowing of its potential in terms of semantic role and its ability to occur without a valence slot provided by a 3-place verb, i.e. the possibility of free IOs. The study examines a particular stage in this diachronic process: the IOs in 16th c. Danish. The study is based on three religious texts. It finds that about half the IOs designate Recipients, which is a lower share than what has been found in a study of 17th c. Danish IOs. The 16th c. IOs include around 10% free IOs, which is noticeably higher than in the 17th c. data. The results of the study provide empirical underpinning for the theoretical account of the IO's narrowing process.

Nøgleord

indirekte objekt, dansk sproghistorie, semantiske roller, valens

1. Indledning

Igennem historien er mulighederne for konstruktion med indirekte objekt (IO) i dansk blevet indskrænket, og IO's semantiske potentiale har undergået en specialisering. Som bidrag til analysen af denne diakrone proces har jeg i Nielsen (2021) foretaget en synkron undersøgelse af IO i det sene 1600-tal repræsenteret ved Leonora Christinas Jammers Minde. I denne artikel følger jeg samme spor og slår ned på den foregående periode med en undersøgelse af IO i 1500-tallets dansk.

IO er defineret som argument 3, dvs. et tredje nominalt argument i tillæg til subjekt og direkte objekt (DO) således at en IO-konstruktion betegner et sagforhold hvori der indgår tre partcipanter (jf. GDS: 1304-1306; Nielsen & Heltoft 2023; Heltoft 2019: 151). I moderne dansk findes IO næsten udelukkende ved trivalente verber med en valensplads til de tre nominale argumenter subjekt, DO og IO. IO's karakteristiske semantiske rolle er

modtager (1)¹ (jf. Hansen & Heltoft 2011 (herefter GDS): 1305-1306, 1310).

(1) Olga gav **Jokum** en bog

I de ældre perioder af dansk er karakteristikkene af IO anderledes. De træk ved IO der igennem historien adskiller sig fra de moderne træk, skitseres i følgende gennemgang af IO's udvikling.

1.1. Hovedtræk i IO's historiske udvikling

De store linjer i IO-udviklingen fra middeldansk til nutidsdansk kan beskrives som en indsnævring af IO's semantiske potentiale (Heltoft 2014, 2019; Nielsen 2021). I middeldansk har IO den brede rolle interessant, dvs. en participant der står i et interesseforhold til verbalhandlingen.² Rollen modtager er en central variant, men det er karakteristisk at det ikke er nødvendigt for IO-konstruktionen at betegne en overdragelse med IO som modtager. Der er vide muligheder for fri tilføjelse af IO med ren interessentrolle uden valensstyring, jf. (2) hvor IO *henne* 'hende' ikke betegner en modtager af hjulet, men en referent med en anden form for interesse eller involvering, her den involvering at skulle tortureres på hjulet (Heltoft 2019: 161).

(2) Vrbanus (...) lot **henne** eth hiull giøræ
'Urbanus lod gøre et hjul til hende'
(fra Kristina-legenden, ca. 1480, De hellige Kvinder, 43, 35-36)

I 1700-tallets dansk er det ifølge Høysgaard (1752: 108) stadig muligt frit at tilføje IO med interessentrolle uden overdragelsessemantik, fx *at åbne nogen en dør*. I 1800-tallet indsnævres IO-semantikken omkring overdragelsesbetydning (Heltoft 2014). Frit IO med indholdet intenderet modtager ved anskaffelses- og fremstillingsverber er stadig muligt (3), men de rene interessenter er faldet bort som del af den generelle norm (4).

(3) Jeg byggede **hende** en Lykke-Verden (Wilhelm Bergsøe, Fra den gamle Fabrik (1869), 333)³

1 I alle eksempler er IO fremhævet med fed.

2 Rollen interessant kan ses som overbegreb til 'beneficiary' og 'maleficiary', og interesse skal dermed ikke forstås sådan at IO-referenten nødvendigvis er interesseret i handlingen; handlingen kan også være til gene for IO-referenten.

3 Efter gengivelsen hos Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-bergsoc02-root> (lokaliseret 30.4.24).

(4) *jeg åbnede **hende** døren

I nutidsdansk ses en stadigt tydeligere indsnævring omkring overdragelsessemantik. Fra det 20. århundrede er det frie IO desuden underkastet et krav til den pragmatiske kontekst: Frit IO ved anskaffelses- og fremstillingsverber kræver regulativ sproghandlingskontekst, jf. (5)-(6) (Nielsen & Heltoft 2023; Nielsen 2024).

(5) kunne du ikke lige købe **mig** en øl?

(6) */?han købte **naboen** en bog

1.2. 1500-tallets IO i den historiske proces

Den ovenfor skitserede diakrone udvikling udstikker nogle aspekter af IO-konstruktionen og brugen af den som er af særlig interesse i kortlægningen af de enkelte historiske trin undervejs. De centrale spørgsmål drejer sig om IO's semantik og frihed/binding ift. verbalvalensen. For at opnå sammenlignelighed med Nielsen (2021) foretager jeg ligesom i min undersøgelse af Jammers Minde en semantisk klassifikation af de verber der optræder med IO (afsnit 2.1), og en analyse af IO's semantiske rolle i de fundne IO-konstruktioner med særlig fokus på rollen interessant (afsnit 2.2), og jeg undersøger forekomsten af frie IO'er nærmere (afsnit 3).

1500-talsresultaterne i afsnit 2 og 3 danner grundlag for en sammenligning med Jammers Minde-resultaterne i Nielsen (2021) i afsnit 4, og i afsnit 5 afslutter jeg med en kort konklusion. Som sidste del af dette indledende afsnit præsenteres kilder og metode i afsnit 1.3.

1.3. Kilder og metode

Undersøgelsen er baseret på tre kilder:

- Jesu Barndoms Bog (1508)
- Peder Palladius' Visitatsbog (ca. 1543)
- Christian 3.s danske Bibel (1550): Første Mosebog, kap. 12-25

Jesu Barndoms Bog, herefter JBB, er en apokryf bibelfortælling om Jesu barndom og hans families liv, trykt i 1508 af Gotfred af Ghemen, udgivet i Danske Folkebøger bd. 1. Palladius' Visitatsbog, herefter PV, er en sammenstyknings af notater skrevet af den danske biskop Peder Palladius (1503-1560) i forbindelse med hans kirkevisitationer på Sjælland. Den

undersøgte udgave er Lis Jacobsens (1925-1926) som er baseret på en senere afskrift af Palladius' original. Christian 3.s Bibel, herefter C3B, er en oversættelse af Luthers tyske Bibel (1534), men sproget i oversættelsen anses for at være i overensstemmelse med tidens almindelige danske skriftsprog uden stærkt tysk præg (Nielsen, u.å.). Den undersøgte udgave er online-udgaven af C3B på salmer.dsl.dk/texts. De tre tekster hører alle til den religiøse tekstgenre hvilket kan præge den observerede brug af IO, fx i forekomsten af verber såsom *forlade* 'tilgive' med IO.

Metodisk følger undersøgelsen samme fremgangsmåde som Nielsen (2021). Alle tre tekster er manuelt exciperet, og alle registrerede IO-forekomster er analyseret.⁴ Som ægte IO'er er regnet ikke-refleksive nominaler der fungerer som argument 3. Det præpositionelle modstykke til det nominale IO, IO's antiled (GDS: 1183-1185), er ikke inkluderet, ligesom reflexiver, som ikke skal regnes for egentlige argumenter (jf. GDS: 592-594, Nielsen & Heltoft 2023), også er udeladt.

Verberne i konstruktion med IO er klassificeret efter deres semantik ud fra det samme kategoriseringssystem som det der benyttes i Nielsen (2021) (se her for yderligere referencer), dog med tilføjelse af kategorierne *udelukkelse* (verber som fx *forvise*) og *perception* (fx *høre*) da disse kategorier viste sig nødvendige for klassifikationen af fundene i 1500-talsmaterialet. Kategoriseringssystemet er vist i tabel 1.⁵

Kategorier	Forklaring	Eksempelverber
Overdragelse		
Gennemført overdragelse	Overdragelse af DO til IO i og med handlingen	<i>give, bevilge</i>
Planlagt overdragelse	Forberedelse af senere overdragelse af DO til IO	<i>reservere, efterlade</i>
Fratagelse	Omvendt overdragelse, IO mister DO	<i>fratage, koste</i>
Kompensation	Overdragelse til IO af godtgørelse for DO	<i>godtgøre</i>
Kommunikation		
Meddelelsestype	Overdragelse af budskab (=DO) af en vis type	<i>fortælle, spørge</i>
Kommunikationsform	Specifikation af måden eller redskabet til overdragelse af budskab (=DO)	<i>råbe, skrive</i>

4 Den manuelle excipering af JBB er foretaget af Lars Heltoft som jeg skylder en stor tak for dette bidrag til min undersøgelse samt for bistand i analysen af vanskelige eksempler fra mine kilder.

5 Eksempelverberne illustrerer de semantiske kategorier uden nødvendigvis at kunne optræde med IO i (moderne eller ældre) dansk og uden nødvendigvis at optræde i 1500-talsmaterialet.

Regulativ			
	Handlingskommissiv	S forpligter sig til at udføre handling (=DO)	<i>tilbyde, love</i>
	Overdragelseskommisiv	S forpligter sig til at overdrage DO	<i>tilbyde, love⁶</i>
	Udførelsesdirektiv	S søger at få IO til at udføre handling (=DO)	<i>tillade, pålægge</i>
	Undladelsesdirektiv	S søger at få IO til at afstå fra handling (=DO)	<i>fravåde, forbyde</i>
Muliggørelse og facilitering		S gør det muligt eller lettere for IO at besidde eller håndtere DO	<i>lette, forunde</i>
Forårsagelse af intern proces			
	Forårsagelse af perception	S forårsager en perceptionsoplevelse i IO	<i>vise</i>
	Forårsagelse af kognition	S forårsager en kognitionsproces for IO	<i>lære, forklare</i>
Hindring			
	Hindring af overdragelse	S hindrer eller vanskeliggør overdragelsen af DO til IO	<i>forholde, nægte</i>
	Hindring af handling	S hindrer eller vanskeliggør IO's udførelse af handling (=DO) (ikke sprogligt, dvs. m. direktiv)	<i>forhindre</i>
Udelukkelse		S udelukker IO fra et sted betegnet m. DO	<i>forvise</i>
Fremstilling og klargøring		DO skabes eller gøres klar til et/dets formål af S	<i>bage, bygge</i>
Anskaffelse		DO tilvejebringes af S	<i>købe, finde</i>
Flytning		DO flyttes fra ét sted til et andet (evt. til deiktisk centrum)	<i>sende, bære</i>
Manipulation af genstand		Ikke-tilvejebringende handling rettet mod DO	<i>åbne, vaske</i>
Perception		S perciperer DO	<i>se, lytte</i>
Påvirkning		S udsætter IO for handling el. omstændighed (=DO)	<i>gøre (nogen noget), forårsage</i>
Attituder og følelser		S's indstilling til relationen mellem IO og DO	<i>misunde, tilgive</i>

Tabel 1: Kategorisering af IO-konstruktionernes verbers semantik

2. IO-fund i de tre 1500-talskilder

Den manuelle excerpering gav i første omgang 436 fund. Fra disse er der frasorteret 16 som er vurderet irrelevante for IO-analysen, først og fremmest konstruktioner hvor et betydningslet verbum danner forbindelse med et substantiv således at dette ikke betegner et reelt DO-argument, fx *give hånd(en)* som betegner en hilsehandling, ikke en 'give'-handling med *hånd(en)* som udtryk for en genstand der overdrages (jf. at det ikke følger

6 Ved handlingskommissiv vil DO for fx tilbyde og love være neksualt, ved overdragelseskommisiv innekksualt.

af *hun gav Bo hånd(en)* at Bo efterfølgende har denne hånd).⁷ Analyserne er baseret på de resterende 420 fund som fordeler sig således på de tre kilder:

- Jesu Barndoms Bog: 140 IO'er
- Palladius' Visitatsbog: 164 IO'er
- Christian 3.s Bibel: 116 IO'er

2.1. Verber i IO-konstruktioner

Verberne i IO-konstruktionerne er klassificeret sådan at et verbum med flere betydningsfunktioner – fx *skænke* med betydningerne 'overdrage, forære' og 'tilgive' – regnes for ét verbum, men henregnes til forskellige semantiske kategorier alt efter betydningsvariant i eksemplet. Det betyder at nogle verber optræder i flere semantiske kategorier i tabel 3 med resultaterne. Mere eller mindre faste forbindelser af verbum + andet materiale regnes for særskilte leksemer, fx *holde til gode* 'bære over med' og *give til 'tilgive'*. Derfor finder man i tabel 3 fx både *holde* (om løfter) og *holde til gode*.

Ved klassifikation efter disse principper findes der i de 420 IO-konstruktioner 78 forskellige verber. Deres inddeling efter semantiske kategorier er vist i tabel 3. En lille gruppe verber står for det store flertal af IO-forekomsterne, jf. tabel 2 med de 8 hyppigste verber⁸ som tilsammen findes i 252 forekomster der udgør 60,00% af alle IO-fund.

Verbum	Antal	% af samlet (420)
<i>give</i>	98	23,33%
<i>sige</i>	53	12,62%
<i>gøre noget/ tjeneste/ skade/ etc.</i>	32	7,62%
<i>føde</i>	15	3,57%
<i>lære</i>	15	3,57%
<i>bede</i>	14	3,33%
<i>unde</i>	13	3,10%
<i>befale</i>	12	2,86%
I alt	252	60,00%

Tabel 2: De 8 hyppigste verber i IO-konstruktionerne

7 Typen *give hånd* med noget substantiv kan muligvis opfattes som en inkorporationsforbindelse. Jeg vil dog ikke i denne artikel forpligte mig på en sådan analyse.

8 Fremfor det pæne runde 10 er 8 oplistet fordi kun disse har tocifrede forekomster, og fordi der herefter er et lidt større spring ned til nr. 9 (*love*, 8 forekomster) og 10 (*forbyde*, 7 forekomster).

De to hyppigste verber alene står for 151 forekomster og udgør 35,95%. 47 af verberne forekommer kun i IO-konstruktion en eller to gange.

I tabel 3 vises IO-forekomsterne fordelt efter verballeksemernes semantiske kategorier.⁹ For de kategorier der har underkategorier, vises antal og procentdel dels for overkategorien, dels for underkategorierne.

Kategori		Verber	Antal	% af samlet (420)
Overdragelse			135	32,14%
	Gennemført overdragelse	<i>antworde, befale, få, give, gøre redsel/rettighed</i> <i>'betale',¹⁰ låne, ofre, overgive, række, sende, skikke</i> <i>'sende, tildele', skænke, sælge, sætte, vede 'yde,</i> <i>give'</i>	131	31,19%
	Planlagt overdragelse	(ingen)	0	0,00%
	Fratagelse	<i>koste, løbe 'beløbe, koste', rove</i>	4	0,95%
	Kompensation	(ingen)	0	0,00%
Kommunikation			68	16,19%
	Meddelelsestype	<i>drage for 'foredrage', fortælle, kundgøre, kynde</i> <i>'forkynde, bekendtgøre', prædike, ride,¹¹ sige,</i> <i>spørge, svare</i>	66	15,71%
	Kommunikationsform	<i>læse, skrive</i>	2	0,48%
Regulativ			57	13,57%
	Handlingskommissiv	<i>byde til 'tilbyde', jette 'love', love, sværge, tilsige</i> <i>'love'</i>	15	3,57%
	Overdragelseskommissiv	<i>tilsige 'love'</i>	2	0,48%
	Udførelsesdirektiv	<i>bede, befale, byde, lægge, råde, sige til, tilstede</i> <i>'tillade'</i>	34	8,10%
	Undladelsesdirektiv	<i>forbyde, sjønne 'nægte'</i>	6	1,43%
Muliggørelse og facilitering			17	4,05%
Forårsagelse af intern proces			39	9,29%
	Forårsagelse af perception	<i>tegne 'vise ved tegn', vise, åbenbare</i>	7	1,67%
	Forårsagelse af kognition	<i>bevise, give til kende, kende 'lære', lære, påminde,</i> <i>skyde i hu</i>	32	7,62%

9 Uden for citerede eksempler benyttes moderne ortografi for alle verber undtagen *sjønne 'nægte'* som ikke har en moderne form; her anvendes Kalkars (1976) stavning.

10 Både *redsel* og *rettighed* kan oversættes til 'afgift', og i kombination med disse har *gøre* betydningen *betale (af)gift*.

11 I forbindelsen *ride i næsen 'foreholde, anføre mod'*

12 Dvs. '(for)unde, lade have'

Hindring			8	1,90%
	Hindring af overdragelse	<i>forhindre, formene, forsømme, holde inde</i> 'forholde, tilbageholde'	8	1,90%
	Hindring af handling	(ingen)	0	0,00%
Udelukkelse		<i>forbyde</i>	2	0,48%
Fremstilling og klargøring		<i>bygge, føde, gøre, rede</i> 'berede, indrette'	22	5,24%
Anskaffelse		<i>hente, skikke</i> 'ordne, arrangere', <i>tage</i>	12	2,86%
Flytning		<i>bære, føre, lægge</i>	4	0,95%
Manipulation af genstand		<i>bedre, beskikke, rette op, veje (til)</i>	4	0,95%
Perception		<i>høre</i>	1	0,24%
Påvirkning		<i>bevise, fly, give, gøre noget/tjeneste/skade</i> m.fl., <i>holde</i> , ¹³ <i>slå</i>	40	9,52%
Attituder og følelser		<i>byde, forlade, give til</i> 'tilgive', <i>holde til gode</i> , 'bære over med' <i>regne, skyld</i> 'beskyld for', <i>skænke</i> 'tilgive'	11	2,62%

Tabel 3: Fordeling af verber i IO-konstruktion efter verbernes semantiske kategorier med antallet af IO-forekomster

Som vist i tabel 3 udgør overdragelse, kommunikation og regulativer størstedelen af verberne og af IO-forekomsterne, i alt 260 af de 420 forekomster hvilket udgør 61,90%.

2.2. IO's semantiske rolle

Som beskrevet i afsnit 1 har IO i nutidigt dansk prototypisk den semantiske rolle modtager, og denne rolle er også rigt repræsenteret i 1500-talsmaterialet med undertyperne faktisk modtager (7), betinget modtager (fx ved løfter om overdragelse) (8), non-modtager (ved forhindret overdragelse) (9) og invers modtager (ved fratagelse) (10). Dertil kommer rollen som modtager ved kommunikationshandlinger ved verber som fx *kynde* 'forkynde, bekendtgøre' (11).

- (7) hon gaff **meg** mad (JBB: 96, 1)
- (8) **Abram** tilsigis en søn (C3B: margennote til kap. 15)
- (9) forhindrer du **dem** deeris salighed, da schalt du dybere neder i helffuede (PV: 50, 25)
- (10) paa det hand iche skal røffue **eder** eders retfongen arbeed fraa (PV: 122, 19-20)
- (11) ieg kynder **dig** et got raad (PV: 111, 15-15)

13 Om løfter.

I flere sammenhænge betegner IO dog noget andet end en modtager af en overdraget konkret eller abstrakt genstand. Det gælder bl.a. for konstruktioner der udtrykker en direktiv sproghandling rettet mod IO-referenten, hvor IO er et argument i en af DO betegnet prædikation,¹⁴ nærmere betegnet agent for DO-handlingen, som i (12). En lignende argumentrolle i en DO-prædikation har IO i sætninger der udtrykker at IO-referenten hindres i at udføre DO-handlingen (13). Ved verber der betegner en indre oplevelse i IO-referenten, betegner IO en eksperient (14).

- (12) tha bøth han **sith folck** ath ride effter them oc gripe them oc sla them i hiel (JBB: 52, 29-53, 2)
- (13) ... der hand siger, lader smaa bør [= børn]¹⁵ komme til mig, och forbiuder **dem** det icke (PV: 50, 1-3)
- (14) tha wisthe hon **them** barnet (JBB: 46, 6-7)

Endelig kan IO betegne en interessent. Der skelnes mellem tre undertyper: interessenter hvis interesse i verbalhandlingen udmønter sig i en (planlagt) overdragelse af DO-referenten til IO-referenten (som modtager-interessent) (15), de rene interessenter hvor der ikke er involveret nogen form for overdragelse til IO-referenten (16), og interessenter der er uafgørlige mht. modtagelse, som i (17) hvor det ikke kan afgøres om IO-referenten (Abraham) skal anses for modtager af sønnen, eller blot som den der nyder godt af sønnens tilvejebringelse.

- (15) her haffuer hand skicket **eder** eders spisning inden diße dørre (PV: 131, 13-14)
 'her har han ordnet/arrangeret mad inden for disse døre for og til jer'
- (16) och dersom du gjør **hannem** megit fortræd (PV: 41, 6)
- (17) Sara din hustru skal føde **dig** en søn (C3B: 17)

Analyseret efter dette sæt af rollebeskrivelse fordeler IO-forekomsterne sig som vist i tabel 4.

14 Ud over sætninger og infinitivhelheder tæller også andre neksuale DO'er med som prædikationelle, fx verbalsubstantiver.

15 *Bør* er ifølge udgavens noteapparat en dialektal form af *børn*.

IO-rolle		Eksempelverber	Antal	Procentdel
Modtager			159	37,86%
	Faktisk modtager	<i>give, sende</i>	144	34,29%
	Betinget modtager	<i>tilsige</i>	2	0,48%
	Non-modtager	<i>forhindre, holde inde</i>	9	2,14%
	Invers modtager	<i>koste, røve</i>	4	0,95%
Modtager af kommunikation		<i>fortælle, spørge</i>	68	16,19%
Argument for DO-prædikation			39	9,29%
	Argument for DO i direktiv	<i>befale, råde</i>	35	8,33%
	Argument for hindret handling	<i>forbyde, sjonne</i>	4	0,95%
Eksperient		<i>lære, åbenbare</i>	39	9,29%
Interessant			115	27,38%
	Uafgørlig mht. modtagelse	<i>føde, gøre</i>	18	4,29%
	Modtager-interessant	<i>hente, tage</i>	16	3,81%
	Ren interessant	<i>love,¹⁶ gøre noget/tjeneste/skade m.fl.</i>	81	19,29%
I alt			420	100,00%

Tabel 4: Forekomst af forskellige IO-roller

Som man kan se af tabel 4, udgør de forskellige varianter af modtagerrollen en stor andel. Tilsammen udgør de egentlige modtagere og kommunikationsmodtagerne 54,05% (N = 227).

Rollen interessant udgør en betydelig andel, de rene interessenter alene næsten en femtedel af alle IO'er (19,29%). Inden for de 81 rene interessenter er den største enkeltgruppe de 32 konstruktioner med det lette verbum *gøre* og et DO der betegner noget som IO-referenten udsættes for, bl.a. *noget, tjeneste, skade, løgn, troskab og ondt*, fx (18).¹⁷ Den næststørste gruppe er de 15 IO'er der betegner den der nyder godt af en handling som subjektsreferenten forpligter sig til med verber som fx *love* (19). Også udtryk for at nogen holder et afgivet løfte, findes blandt IO-konstruktioner med ren interessant (20), af disse er der fire. IO'er for verber der udtrykker attituder og følelser, fx *skænke* i betydningen 'tilgive' og *holde til gode* 'bære over med' (21), udgør 11 af de 81.

16 IO-rolle ren interessant forekommer ved *love* med neksualt DO som i (21).

17 Forbindelser af typen *gøre noget/tjeneste/ ondt* kunne ligne den frasorterede *give hånd(en)*-type (jf. afsnit 2), men den omstændighed eller det sagforhold der betegnes af DO'er som *noget, tjeneste* etc., analyseres her som er et faktisk (neksualt) argument således at IO-konstruktionen betegner en relation mellem den neksuale DO-referent og IO-referenten.

- (18) huat tycker teg wi wille gøre om thenne løyen the acthe ath gøre **oss** vether willie (JBB: 85, 29-86, 1)
- (19) loffue j **mig** det at j vil gjerne søge til eders sogendegen? (PV: 87, 14-15)
- (20) men at i schulle tencke til udj Iesu naffn at holde **gud och eders neste**, huad i der loffue och tilsige (PV: 35, 23-25)
- (21) sandelig det bliffuer **os** iche schenckt, eller til gode holden. (PV: 63, 32-33)

Disse fire nævnte grupper udgør 62 af de rene interessenter som ved disse verber kan betragtes som valensbundne IO'er, altså IO'er som indgår i det leksikalsk bestemte sæt af argumenter; dette gælder også for konstruktionerne af typen *gøre noget/tjeneste/ondt*/etc. som udtrykker en påvirkning af IO-referenten og dermed forudsætter et IO-led. Blandt de resterende 19 finder man bl.a. IO for udelukkelse (fra et sted) udtrykt med *forbyde* (22) og IO ved *unde* 'forunde' med et DO der betegner et vilkår for IO-referenten (23), dvs. verber der ligesom dem i de fire ovennævnte grupper har IO som valensled.

- (22) ... och hand da forbiuder **dem** sognen och hærredt... (PV: 139, 17-18)
- (23) gud haffue loff heder oc ære ther **oss** haffuer vnt thet ath wi ære fundnæ i liffue sammen (JBB: 82, 15-17)

Ud over dette store flertal af valensbundne interessent-IO'er findes 11 frit tilføjede rene interessenter som behandles i næste afsnit.

3. Frie IO'er i 1500-talskilderne

Blandt de 420 IO'er kan 45 beskrives som frie, dvs. frit tilføjet uden valensstyring, altså 10,71%. Omkring halvdelen er tilføjelser ved fremstillings- og klargøringsverber, fx *bygge*. Cirka en fjerdedel optræder ved anskaffelsesverber såsom *hente*, og den sidste fjerdedel er tilføjelser ved flytningsverber (fx *bære*), manipulation af en genstand (fx *veje*), perception (verbet *høre*) og påvirkning (fx *slå*), jf. kategorierne i tabel 1. De frie IO'ers semantiske roller fordeler sig som vist i tabel 5:

IO-rolle	Antal	% af alle frie IO'er
Faktisk modtager	3	6,67%
Interessant, uafgørlig mht. modtagelse	16	35,56%
Modtager-interessant	15	33,33%
Ren interessant	11	24,44%
I alt	45	100,00%

Tabel 5: Frie IO'ers semantiske rolle

Den største enkelgruppe, interessenter uspecificeret for modtagelse, udgøres af 16 forekomster af verbet *føde*, alle fra C3B, jf. (17). Tekstgenren må betragtes som afgørende for dette fund; skildringen af slægtskabsforhold og videreførelsen af slægterne spiller en væsentlig rolle i Første Mosebog. Som faktiske modtagere er regnet IO'er i konstruktion med flytningsverber som helt entydigt betegner overdragelse af DO-referenten, fx (24). I sætninger hvor et frit tilføjte IO betegner en der står i et interesseforhold til tilvejebringelsen af DO-referenten som en tiltænkt modtager, fx (25), er IO klassificeret som modtager-interessant.

- (24) han ... dreff mijne fjske borth the ieg haffde achtheth at bære **eder** hiem (JBB: 90, 16-18)
- (25) Tha begynte iomfru maria ... ath gøre **sijn welsinedhe søn** een kiortel (JBB: 70, 27-29)

De 11 frie rene interessenter er særligt interessante (jf. afsnit 1.2). De viser at det i 1500-tallet var muligt at lade en sætning udbygge med et frit IO-led uden dermed at udtrykke overdragelsesbetydning, og dermed kaster fundene yderligere empirisk lys på de primært teoretiske fremstillinger af denne mulighed (jf. afsnit 1.1-1.2). Omhyggelig tolkning af den intenderede betydning i teksten er nødvendigt for at fastslå at der er tale om rene interessenter. Et godt eksempel er (26) med verbet *beskikke*.

- (26) derfor ehr **hannem** beschicket it kar her inden døren (PV: 34, 9)

Beskikke kan have en række betydninger (jf. Kalkar 1976), herunder 'ordne', 'bringe i en vis tilstand', 'sende' og 'forkynde', og flere af disse giver mulighed for at tolke IO-referenten som en modtager og eventuelt et styret IO (fx ved 'sende'-betydningen). Men (26) er fra en passage der handler om kirkens døbefont, og om hvordan dette kar er placeret (*beskikket*)

inde i kirken således at præsten slipper for at gå til nærmeste vandløb når børn skal døbes. IO'et *hannem* (= præsten) er således en ren interessent.

Også ved verber der entydigt betegner tilvejebringelse af en genstand som ville kunne overdrages, finder man IO-konstruktioner med rene interessenter. Et eksempel på dette er (27) med *bygge*.

- (27) Saa brød Abram sit paulun op / kom oc bode i Mamre lund / som er i Hebron / oc bygde **HERREN** der it Altere (C3B: 13)

Pointen med byggeriet er ikke at Abram skal overdrage det tilvejebragte alter til Herren; alteret er bygget for at Herren kan nyde godt af Abrams tilbedelse, jf. den moderne bibeloversættelse hvor relationen til Herren udtrykkes med *for*, ikke *til* (28).

- (28) Dér slog han sig ned og byggede et alter for Herren¹⁸

Et af de interessanteste eksempler på frit tilføjet ren interessent er forekomsten med perceptionsverbet *høre* i (29).

- (29) kiere herre vil i høre **mig** min skriffDMAALL (PV: 65, 13)

Her foregår der en form for overdragelse, nemlig af (indholdet af) IO-referentens skriftemål til subjektsreferenten, og i tolkningen bliver IO ift. denne overdragelse faktisk afsender. ”Uden på” denne kommunikative overdragelse lægger sig så den markering af interesseforhold som IO-referenten står i: Det er til fordel for sognebarnet (= IO) at præsten (= subjekt) skal lytte til skriftemålet.

4. Sammenligning med Jammers Minde-undersøgelse

På baggrund af resultaterne præsenteret ovenfor kan undersøgelsen af IO i et lille udvalg af 1500-talstekster nu sammenlignes med undersøgelsen af IO i Leonora Christinas Jammers Minde (herefter JM) fra slutningen af 1600-tallet i Nielsen (2021). JM-undersøgelsen beskæftiger sig kun med forhold omkring IO i en tekst af én bestemt forfatter, hvilket selvsagt har

¹⁸ Bibelen online: https://www.bibelselskabet.dk/brugbibelen/bibelenonline/1_Mos/13 (lokaliseret 30.4.24).

begrænset gyldighed som billede på situationen i det sene 1600-tal som sådan, og på samme måde hvad angår de tre 1500-talstekster, som alle er religiøse tekster, ift. 1500-tallets dansk som sådan. Ikke desto mindre kan sammenligningen kaste lys på den del af den lange historiske proces fra middeldansk til nutidsdansk som finder sted i 1500- og 1600-tallet, ved at fundene i denne artikel og i Nielsen (2021) jævnføres med de overordnede udviklingslinjer beskrevet i afsnit 1.1.

4.1. IO-verbernes semantik

En sammenligning af fordelingen af de fundne IO'er på verbalklasser i tabel 2 ovenfor og i Nielsen (2021: 107) viser en række forskelle hvoraf tre skal omtales her. For det første er der en bemærkelsesværdig forskel mht. hvor stor en andel der udgøres af verber med en leksikalsk bestemt modtagerrolle til IO'et. Lægger man forekomster inden for verbalkategorierne overdragelse, kommunikation, overdragelseskommissiv og hindring af overdragelse sammen, udgør denne samlede modtagergruppe godt halvdelen af IO'erne i 1500-talsmaterialet (N = 213; 50,71% af de 467 IO'er), men to tredjedele af JM-IO'erne (N = 309; 66,17% af 467). I den overordnede bevægelse i retning af indsnævring af IO's betydningspotentiale omkring modtagerrollen kan denne forskel betragtes som en afspejling af udviklingen i *parole*-tendenserne i hhv. 1500- og (slut-)1600-tallet.

For det andet kan man bemærke at der er langt flere forekomster af IO ved fremstillings- og klargøringsverber i 1500-talsmaterialet (N = 22; 5,24%) end blandt JM-IO'erne (N = 5; 1,07%). Det må tages med i betragtning at 15 af 1500-talsforekomsterne udgøres af IO ved *føde* i C3B (jf. (18)) der som nævnt i afsnit 3 må betragtes som særligt motiveret af teksttypen. Dog stemmer forskellen med en overordnet diakron udvikling i retning af en ringere tilbøjelighed til at føje et frit IO til fremstillings- og klargøringsverber.

For det tredje er der kun fire forekomster med flytningsverber i 1500-talsmaterialet (0,95%), men 27 forekomster i JM (5,78%). Forskellen kan formentlig tilskrives et hyppigt anslået tema i JM: hvordan ting bringes ind og ud af Leonora Christinas fængselscelle, hvilket medfører mange sætninger med fx *bære*, *sende* og *skaffe*. Forskellen er derfor næppe en afspejling af en systematisk udvikling.

4.2. Frie IO'er

Som omtalt i afsnit 1.2 har de frie IO'er særlig interesse. Sammenligningen af 1500-talsmaterialet og JM viser en bemærkelsesværdig forskel.

Nielsen (2021: 114) finder 23 frie IO'er blandt JM-fundene, og de udgør beskedne 4,93% af samtlige IO'er.¹⁹ I 1500-talsmaterialet er der fundet 45 frie IO'er (jf. afsnit 3), og de udgør 10,71% af samtlige IO'er, altså en andel der er over dobbelt så stor som i JM.

Datamaterialet er ikke stort og bredt nok til at komme med skråsikre konklusioner om signifikante forskelle mellem århundrederne, men sammenligningen af nærværende undersøgelse med Nielsen (2021) tegner dog et billede af en gradvis indskrænkning af brugen af frit IO som stemmer godt overens med de store linjer beskrevet i afsnit 1.1.

4.3. Sproghandlingsrammen for frie IO'er

Som beskrevet i afsnit 1.1 er forholdene i det 20. og 21. århundrede kendetegnet ved at der kræves en regulativ sproghandlingskontekst ved tilføjelse af frit IO. Nielsen (2024: 298-299) peger på at der i materiale fra 1800-tallet kan spores en tendens i sprogbrugen til at favorisere regulative kontekster også forud for en egentlig grammatisk regel om binding til regulativer. Der viser sig en bemærkelsesværdig forskel mellem 1500-talsmaterialet og JM i koblingen mellem forekomst af frit IO og sproghandlingsramme.

Nielsen (2021: 114) diskuterer hvordan man skal tolke forholdene omkring sproghandlingsrammen for de frie IO'er i JM. Det bemærkes bl.a. at tre af de fem forekomster af frit IO med fremstillingsverber findes i regulativ kontekst, fx (30), og det konkluderes at de frie IO'er i påfaldende grad synes at tendere mod regulative kontekster (Nielsen 2021: 118).

(30) gjør **mig** deraff en Rem i miine Boxer (JM: 113, 4-5)

I 1500-talskilderne er der også eksempler på frit IO ved fremstillings- og anskaffelsesverber i regulativ ramme (31), men langt de fleste frie IO'er ved disse verbaltyper findes i konstativ kontekst, jf. (25) og (27) ovenfor og (32) og (33) herunder.

(31) gack bort oc hænt **meg** skarderne [=skårene] (JBB: 87, 14)

(32) hon ... redde **henne** eth bat oc bad henne bade sit barn (JBB: 59, 7-11)

(33) Oc hans moder tog **hannem** en hustru aff Egipti land (C3B)

19 I Nielsen (2021: 114) angives de 23 fejlagtigt som 2,65% af de 467 IO'er.

Det kunne altså se ud til at koblingen til den regulative ramme gradvist udvikler sig i sprogbrugen hen over århundrederne; i 1500-tallet er der ikke en klar kobling, i det sene 1600-tal træder en tendens frem som udvikler sig videre frem mod situationen i dag hvor normen – forenklet sagt (jf. Nielsen & Heltoft 2023; Nielsen 2024) – er at frit IO forudsætter regulativ kontekst.

5. Konklusion

Undersøgelsen af 1500-tallets IO som det fremtræder i data fra de tre kilder, udfolder detaljerne i et afsnit af det danske IO's historie og leverer både kvalitativ og kvantitativ empirisk underbygning af de teoretisk orienterede beskrivelser af IO's udvikling som fx Heltoft (2014; 2019).

Studiet af det undersøgte materiale fra 1500-tallet viser at den semantiske rolle modtager med sine 50,71% står stærkt og centralt i brugen af IO, men også at andelen af modtager-IO'er er klart mindre end de 66,17% i Jammers Minde-materialet undersøgt i Nielsen (2021). Rene interessenter finder man ganske mange af i 1500-talsmaterialet, men antallet af frit tilføjede interessenter er ganske lavt, og det gælder for frie IO'er i det hele taget. Det betyder ikke at muligheden for frit IO i 1500-tallet har været strukturelt begrænset ift. mulighederne i ældre tider, men det kunne se ud til at muligheden kun sjældent udnyttes i 1500-tallets sprogbrug – dog betydeligt hyppigere i de tre undersøgte 1500-talstekster end i Leonora Christinas 1600-talsdansk.

Om forfatteren

Peter Juul Nielsen, ph.d., Institut for Kultur- og Sprogvidenskaber ved Syddansk Universitet.

Litteratur

Christian 3.s Bibel (1550): Onlineudgave <https://salmer.dsl.dk/christian-3-bibel/titelblad> (lokaliseret 30.4.24).

GDS: se Hansen & Heltoft (2011).

De hellige Kvinder, en Legende-Samling (1859): Udg. af C. J. Brandt. København: Gad.

Hansen, Erik & Lars Heltoft (2011): *Grammatik over det Danske Sprog* (GDS). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

- Heltoft, Lars (2014): Constructional change, paradigmatic structure and the orientation of usage processes. I *Usage-Based Approaches to Language Change*. Evie Coussé & Ferdinand von Mengden (red.). Amsterdam: John Benjamins, 203-241. [10.1075/sfsl.69.08hel](https://doi.org/10.1075/sfsl.69.08hel)
- Heltoft, Lars (2019): Fra gammeldansk til nutidsdansk. I *Dansk Sproghistorie* bd. III. Ebba Hjorth et al. (red.). København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 129-225.
- Høysgaard, Jens Pedersen (1752): *Methodisk Forsøg til en fuldstændig dansk Syntax*. København. (= Bertelsen, Henrik (red.), Danske Grammatikere V. Det danske Sprog- og Litteraturselskab [1919-1920]).
- Jesu Barndoms Bog* (1915): Danske Folkebøger bd. 1., udg. af J. P. Jacobsen. København: Gyldendal.
- Kalkar, Otto (1976): *Ordbog til det ældre danske sprog (1300-1700)*, 2. udgave. København: Akademisk Forlag.
- Leonora Christinas Jammers Minde* (1998): Udg. af Poul Lindegård Hjorth og Marita Akhøj Nielsen. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Nielsen, Marita Akhøj (u.å.): Om teksten. Præsentation af Christian 3.s Bibel på hjemmesiden Danske Reformationssalmer. <https://salmer.dsl.dk/christian-3-bibel/front/3?meta=introductions> (lokaliseret 30.4.24).
- Nielsen, Peter Juul (2021): Det indirekte objekt i *Jammers Minde*: Et nedslag i en diakron proces. *Ny forskning i grammatik* 28: 101-120. [10.7146/nfg.vi28.128786](https://doi.org/10.7146/nfg.vi28.128786)
- Nielsen, Peter Juul (2024): From symbol to index: The semiotic harmonisation of the Danish free indirect object. I *Indexicality: The role of indexing in language structure and language change*. Peter Juul Nielsen & María Sol Sansiñena (red.). Berlin: De Gruyter, 283-328. DOI: [10.1515/9783110791433-009](https://doi.org/10.1515/9783110791433-009)
- Nielsen, Peter Juul & Lars Heltoft (2023): Indexicality across the boundaries of syntax, semantics and pragmatics: The constructional content of the Danish free indirect object. I: *Ditransitives in Germanic languages: Synchronic and diachronic aspects*. Eva Zehentner, Melanie Rothlisberger & Timothy Colleman (red.). Amsterdam: John Benjamins, 150-194. [10.1075/sigl.7.05nic](https://doi.org/10.1075/sigl.7.05nic)
- Palladius, Peder (c. 1543): *Visitatsbogen*. Udg. af Lis Jacobsen, *Peder Palladius' Danske Skrifter*, bd. 5, 1926. København: S.S. Thiele.